

Jarosław Reszczyński

Z BADAŃ NAD POJĘCIEM „KONIECZNOŚCI”. URGUERE W ŹRÓDŁACH PRAWA RZYMSKIEGO.

I

1. Język źródeł prawa rzymskiego ewoluował przez stulecia. Początkowo teksty prawne używały języka potocznego i nie zaznaczała się odrębność terminologii prawniczej. Język przepisów był taki sam jak język używany w życiu codziennym. Rozwój nauki prawa w okresie późnej republiki i pryncypatu doprowadził do wykształcenia się pewnej grupy terminów spotykanych właściwie jedynie w tekstach prawnych. Można więc mówić o stosowaniu terminów technicznych, co samo w sobie było krokiem w kierunku rozwoju dogmatyki prawa¹. Postępujący proces „unaukowienia” języka prawniczego poprzez nadawanie jego terminom większej precyzji i jednoznaczności możemy śledzić w miarę rozwoju fachowego piśmiennictwa. Jego świadectwa występują w ilości dającej podstawy do sformułowania wspomnianej tezy dopiero począwszy od okresu pryncypatu (klasycznego okresu prawa, odpowiadającego chronologicznie okresowi poklasycznemu w rozwoju literackiej łaciny). Budowanie własnej terminologii prawniczej oddziela język źródeł od sfery potocznej. Odchodzenie od niej w sferze stosowania prawa, widziane spoza samej jurysprudencji, mogło być zresztą uznawane za pewną manierę i nie w pełni akceptowane². Z drugiej strony w języku prawniczym nadal dominowały jednak znaczenia potoczne wyrazów, szczególnie w zakresie przedstawiania stanów faktycznych. Przydatne w kazuistyce były rozbudowane zwroty opisujące, a użycie czasowników przeważało nad rzeczownikami bezpośrednio nazywającymi pojęcia. Nie oznaczało to oczywiście, że tam gdzie nie było jednoznacznych terminów, nie występowały pojęcia. Pojęcia były znane, ale w argumentacji prawników pełniły inną funkcję niż we współczesnej „jurysprudencji pojęciowej” wymagającej dogmatycznych definicji. Bardziej wyraziście rysują się przeto w źródłach prawa rzymskiego odwołania formułujących rozstrzygnięcia

¹ Zob. W. Litewski, *Jurysprudencja rzymska*, Kraków 2000, s. 92; idem, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków, 2001, s.40.

² Zob. Quint. *Inst.* 11,2,41; por. idem, *Inst.* 11,1,49

jurystów do wartości chronionych przez prawo, niż dedukcja wyprowadzana z treści pojęć zgodnie z zasadami logiki i gramatyki.

Okres dominatu (prawa poklasycznego) przyniósł zresztą dwa zjawiska pozostające do siebie w pewnej opozycji. Początkowo język źródeł prawa (reprezentowanych już prawie wyłącznie, wobec upadku anonimowej wówczas i biurokratycznej jurysprudencji, przez konstytucje cesarskie) stał się mniej precyzyjny, pozbawiony subtelności terminologicznych, nasycony elementami retorycznymi. Z drugiej strony późne poklasyczne szkoły prawa, prowadzące dydaktyczną działalność w oparciu o wcześniejsze źródła, wzbogaciły zasób terminologii technicznej pomimo pewnej redukującej funkcji stosowanego przez siebie „szkolnego” języka³.

Badania kontekstowych znaczeń wyrazów występujących w źródłach prawa rzymskiego są więc, na co nauka zwraca od pewnego czasu uwagę, istotną drogą do zrozumienia rzeczywistych znaczeń terminów i ich ewolucji, stopnia „technicyzacji” oraz odtwarzania treści pojęć, do których się odnoszą⁴. Znaczenie tych badań sięga jeszcze dalej. Odczytujemy dzięki nim utrwalony w języku zapis umysłowości epoki, jej powszechnych wyobrażeń, sposobu pojmowania świata i interpretacji wzajemnych zależności występujących w nim zjawisk. Rozpoznajemy więc w ten sposób substrat mentalny, na którym wyrastało prawo i który determinował sposób jego stosowania.

Nierzadkim błędem w analizie źródeł jest bowiem nieuświadomione przyjęcie za punkt wyjścia współczesnego kształtu i treści pojęcia.

2. Wszystkie wskazane wyżej przesłanki odnoszą się do badań nad treścią pojęcia „konieczności” w prawie rzymskim⁵. Nieodzownym założeniem badawczym powinna być równoległa analiza źródeł dokumentujących łacinę potoczną (źródła literackie), traktowanych jako tło analizy źródeł prawa.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza zastosowania w źródłach prawa rzymskiego czasownika *urguere* (*urgere*) w kontekstach odnoszących się do rozmaicie rozumianej „konieczności”. W ramach analizy szczególnym przedmiotem badań jest użycie w źródłach czynnej formy imiesłowowej tego czasownika (*participium praesentis activi*) *urguens* (*urgens*). Forma imiesłowowa oddająca czasową relację czynności do zjawiska (stanu) określanego przez słowo osobowe, wyraża w tym wypadku czynność równoczesną. Towarzyszy ona *necessitas* w zasadzie jako przydawka (*participium attributivum*). T. Giaro nie uwzględnia tego czasownika w swojej fundamentalnej pracy dotyczącej ekskuracyjnych funkcji pojęcia „konieczności” w prawie rzymskim. Nie ma go w zesta-

³ Zob. W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, wyd. 5, Warszawa 2003, s. 91, s. 103.

⁴ Zob. J. Reszczyński, *Pojęcie „konieczności” w prawie rzymskim. Uwagi metodologiczne*, „Państwo i Społeczeństwo” 2003, nr 1, s. 103.

⁵ Zob. krytykę T. Giary (*‘Excusatio necessitatis’ nel diritto romano*, Warszawa 1982, s. 18 i 188 przyp. 9) skierowaną pod adresem R. Ormanniego (s.v. *Necessita, stato di (diritto romano)*, ED XXVII, Milano 1977, s. 824), któremu zarzuca ahistoryczność założenia odnośnie pola znaczeniowego „konieczności” i brak uwzględnienia stanowiska jurystów rzymskich, którzy rozszerzają je „seppure senza un grande rigore terminologico e senso sistematico”. P. też J. Reszczyński, *Pojęcie „konieczności”*..., s. 104.

wieniu synonimicznie stosowanych do jej określenia wyrazów czy wyrażeń⁶. Pojawiają się one jednak u niego w cytowanych tekstach źródłowych, odnoszących się do *necessitas*⁷.

Trzeba przypomnieć, że pole znaczeniowe czasownika przyjęte w leksykografii jest w istocie dosyć szerokie. Oznaczać on może: „naciskać, tłoczyć, gnieść, ścisnąć, otoczyć ciasno, popychać, nastawać, nacierać, uderzać, zmuszać, ponaglać, zbliżać się, pokonać, obwiniać, oskarżać, nękać kogoś, dręczyć, prześladować, kłaść nacisk, obstawać przy czymś, nalegać, gorliwie się czymś zajmować, usilnie się starać”⁸. W wielu przypadkach sens tak nazwanych działań sprowadza się do stworzenia sytuacji pozbawionej alternatywy lub o zredukowanej szansie znalezienia alternatywy – a więc sytuacji mającej element „konieczności” o różnym natężeniu. Jej ofiarą są przedmioty, na które skierowane jest *urgere* (*urgere*). Przede wszystkim są nimi ludzie.

Czasownik, którego pierwotna forma brzmiała *urgere*, dosyć wcześnie zaczął przyjmować również oboczną (równoznaczną) formę *urgere*. Obie występowały obok siebie w zachowanych przekazach tych samych dzieł⁹; poprawność ortografii była jednak przedmiotem rozważań gramatyków¹⁰.

Generalnie forma *urgere* przeważa w łacińskich źródłach literackich, a także w prozie chrześcijańskiej, *urgere* zaś w redakcji źródeł prawniczych.

W przekazach starożytnych źródeł literackich odnotowuje się prawie 600 (572 fragmentów) form pochodzących od *urgere* oraz prawie 200 (191 fragmentów) form wywodzących się od *urgere*. W analizowanych osobno źródłach patrologicznych do VIII w. n.e. *urgere* występuje w swoich odmianach koniugacyjnych i imiesłowowych prawie 700 razy (w 681 fragmentach, w tym 7 razy w Wulgacie, głównie w tłumaczeniach św. Hieronima), zaś *urgere* odpowiednio prawie 330 razy (w 322 fragmentach, w tym 2 razy w Wulgacie).

W źródłach prawniczych jest 98 zastosowań wyrazów wywodzących się od *urgere* (oraz dwa w Authenticum – łacińskich wersjach Noweli Justyniańskich), zaś form *urgere* jedynie 22 (prawie wyłącznie w Kodeksie Teodozjańskim i Nowelach Valentyniana). Może się zatem przyjąć, że w okresie późnej łaciny forma *urgere* przeważa jedynie w przekazach rękopisów, będących podstawą kanonicznej obecnie wersji kodyfikacji justyniańskiej.

Etymologia kojarzy analizowany czasownik z hipotetycznym indoeuropejskim rdzeniem, brzmiącym zapewne **uurge-*. Jego ślady widoczne są w spokrew-

⁶ T. Giaro, 'Excusatio necessitatis'..., s. 188, przyp. 11.

⁷ Zob. ibidem, s. 99, s. 116, 171, 177, 343, przyp. 66.

⁸ J. Sondi, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 969.

⁹ Zob. np. Ov. *met.* 8.328; 15.182; Liv. *ac.* 28.5; 41.26; Plin. *nat.* 8.50; 8.112; Aug. *de sermone domini in monte*, 2.56; 12.54; 12.58.

¹⁰ Problem ten stawiał np. Velius Longus w dziele *de orthographia* w pocz. II wieku n.e. (Vel. *orth.*) 59.8-59.13: animadvertimus tamen quibusdam partibus orationis v litteram vitiose insertam, ut in eo quod est urgere <et ungere>. itaque testis in utroque Vergilius, qui ait 'quibusve urgentur poenis' sine v..., ibidem. 67.15-67.20: sunt etiam quaedam voces in quibus u littera videtur esse supervacua, ut cum et scribimus et pronuntiamus urgere <et ungere>, siquidem et urgeo et ungo hanc non desiderant litteram, ut apparet ex scriptis antiquorum, <quorum> elegantiam et auctoritatem sequendam supra diximus... Zob. też Cassiodorus, *de orthographia*, 4 (pag. 165.1) urgere enim dicimus, non urgere oraz Beda Venerabilis, *de orthographia*, CPL 1566 [V] linea 1241, Vrgeo, non urgeo (obaj z powołaniem się na Wergiliusza).

nionych ze sobą czasownikach różnych rodzin językowych przyjmujących znaczenia w szerokim polu znaczeniowym: „verfolgen, peinigen, drängen, treiben, rächen, strafen, stossen, pressen, binden, schnüren” oraz rzeczownikach „Not, Elend, Feind, a także Verschluss, Gefängnis, Hürde, Kraft, Leidenschaft, Zorn”¹¹. Wszystkie one zawierają w swojej treści element przymusu stosowanego przez aktywny podmiot. Przymus skierowany jest na obiekty należące do świata ożywionego i ma na celu osiągnięcie ich zamierzonego zachowania.

Sam czasownik jest klasyczny, notowany często od czasów Plautusa i Ennius¹² w znaczeniach podstawowych i tropicznych. Dotyczą one zarówno w tekstach literackich jak i prawniczych tego samego zakresu, co wyżej wskazany: „drängen, nötigen, bedrängen, pressen, plagen, zwingen, fordern, dringend auffordern, treiben, schlagen, stossen, anklagen, verfolgen, peinigen”, „serer de près, presser”, „to press, push, force, drive, impel, urge, burden, oppress, stimulate, solicit, press upon (as something burdensome or compulsory), bear hard, press hard, beset, strain”. *Urgeri* tłumaczy się jako „to be hard pressed, prosecuted for any thing”¹³. Czasownik *urguere* nie posiada wedle opinii językoznawców odczasownikowej formy rzeczownikowej: *deverbativum*¹⁴. Formy *urguens* (*urgens*) mają być wedle oceny leksykografów późniejsze (poklasyczne lub pochodzące z późnej łaciny)¹⁵ i mają rzadkie zastosowanie¹⁶. Nie jest to ściśle. Występują one już wcześniej, w okresie łaciny klasycznej, a w okresie późnej łaciny pojawiają się ze znaczną częstotliwością i opisują stany faktyczne, którym okoliczności nadają atrybut nieuniknionej konieczności. Rzeczowniki, którym towarzyszą, odnoszą się właśnie do pojęcia „konieczności”, a dodatek imiesłowy zawęża ich znaczenie do „konieczności”, której wpływ na podmiot działający ma charakter absolutny (zbliżający się do sensu – *qui resisti non potest*). Zwroty mówiące o *necessitas urgens* (*urgens*) wydają się mieć charakter idiomatyczny¹⁷.

¹¹ Zob. A. Walde, J. B. Hofmann, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, wyd. 3, t. 2, Heidelberg 1954, s. 839-840. Por. też A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine, Histoire de mots*, wyd. 4, Paris 1959, s. 754-755.

¹² Plaut. *men.* 321 Quod te urget scelus, qui huic sis molestus?; Plaut. *mer.* 725 Non possum, ita instas; urges quasi pro noxio; Enn. *ann.* (Non. 418 M 127 k.: sedinc. 449): Qua murum fieri voluit urguemur in unum.

¹³ Zob. A. Walde, J. B. Hofmann, l.c.; A. Ernout, A. Meillet, l.c.; H. Heumann, E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, wyd. 10, Graz 1958, s. 603-604; Ch. T. Lewis, Ch. Short, *A Latin dictionary*, Oxford s.d., s. 1935. Tłumaczenia znaczeń przytoczone są w językach poszczególnych opracowań. Por. też *Słownik łacińsko-polski* (pod red. M. Plezi), t. 5, Warszawa 1979, s. 498-499; *Słownik łacińsko-polski* (pod red. J. Korpantego), t. 3, Warszawa 2003. Polskie odpowiedniki ujął całościowo J. Sondi (Słownik..., l.c.).

¹⁴ Tak A. Ernout, A. Meillet l.c. Por. jednak *urgentia* (Granius Licinius *ann.* 36.30; Aug. *conf.* 1.14).

¹⁵ Występują jednak u Cicerona, u Wergiliusza i Liwiusza, a także m.in. u Lukana, Waleriusza Flakkusa, Siliusza Italica, Publiusza Papinianusa Stacjusza i Tacyta.

¹⁶ Rzadko występuje jedynie przysłówek (imiesłów przysłówkowy) *urgenter*. Spotykamy go w starożytności wyjątkowo, np. u św. Augustyna w zwrotach *sententiam urgenter impingere* (*contra cresconium* 2.26.32) czy *urgenter interrogare* (*contra literas petiliani* 3.32.37). W pewnym sensie jest on w zdaniach jako okolicznik sposobu ekwiwalentem funkcji przydawkowej (a także okolicznikowej lub orzecznikowej) imiesłowu czynnego.

¹⁷ A w źródłach prawa – „kontekstowego charakteru technicznego” (*quasi-technicznego*). Zob. J. Reszczyński, *‘Impendere, Impensa, Impendium’* (*Sulla terminologia delle spese in diritto romano*), SDHI 1989, nr 55, s. 252. Por. M. T. Gonzalez Palanzuela Gallego, *Las impensas en el derecho romano clásico*, Cáceres 1998, s. 16, 30, 33. Zob. też niżej przyp. 85.

W sumie blisko 2000 przypadków zastosowania czasownika od III w p.n.e. do VIII w n.e. daje szeroką bazę porównawczą, reprezentatywną w aspekcie ilościowym. Przekrój chronologiczny zastosowań, zależny od zachowanych źródeł, jest oczywiście dziełem przypadku, ale wobec trwałości znaczenia wyrazów w całym badanym okresie ma on mniejsze znaczenie¹⁸. Nie daje się też zauważyć istotnych procesów leksykalizacji (poza utrwalonym od Cicerona nieodległym znaczeniowo sensem „przekonywania argumentacją” – zmuszenia do uznania racji). Świadczenia utrwalonego rozumienia związanego z przymusem i stosowaniem siły pochodzą jeszcze z początku VIII wieku, przybierając wówczas aspekty „etymologii ludowej”¹⁹.

3. Przyjrzyjmy się zatem kontekstom, w których pojawiają się wspomniane wyrazy, zawężając pole analizy do źródeł niepóźniejszych niż kodyfikacja justyniańska. Celem będzie zestawienie typowych przypadków zastosowania terminu. Chodzi w pierwszym rzędzie o określenie elementów, które pojawiają się w opisanych sytuacjach jako źródło nacisku lub przymusu, a następnie o typologię wywołanych przez nie zjawisk i ich skutków oraz o sam mechanizm działania. Punktem wyjścia zgodnie z przyjętym założeniem są w obecnej części pracy źródła nieprawnicze, głównie literackie. W drugiej części pracy na ich tle zostanie przedstawiony *usus* językowy źródeł prawa i jego specyfika.

W odniesieniu do ludzi traktowanych indywidualnie efekt zapisany w formie czasownika *urguere* (*urgere*) mogą wywoływać zjawiska fizjologiczne takie jak ból, zmęczenie, sen, pragnienie, głód, pewne potrzeby fizyczne, ale także nieodparte procesy takie jak poród²⁰. Ich skutkiem jest stan, w którym osoba znajduje się w sytuacji przymusowej. Nie ma ona właściwie skutecznej możliwości przeciwstawienia się jej. Człowiek jest więc pasywnym przedmiotem znoszącym skutki

¹⁸ Można jednak zwrócić uwagę, że dokumentacja źródeł literackich przynosi najwięcej zastosowań u Cicerona (90 *urgere* i 13 *urguere*), Liwiusza (odpowiednio 77 i 2), piszącego o sztuce medycznej A. Corneliusa Celsusa (29 i 18), C. Valeriusa Flaccusa (34 *urgere*), Seneki iun. (21 i 13) Tacyty i Wergiliusza (31 *urgere*), Owidiusza (30 *urgere*), Horacego i Silwiusa Italicusa (26 *urgere*). O ograniczonym znaczeniu proporcji użycia *urguere* i *urgere*, zapewne zależnej od preferencji skryptorium, świadczą dane dotyczące P. Papinianusa Statiusa (3 *urgere* i 24 *urguere*) i Lukana (wyłącznie 19 razy *urguere*). Wśród pisarzy chrześcijańskich dominuje św. Augustyn (282 *urgere* i 45 *urguere*), a obok niego św. Ambroży (78 i 19), Tertullianus (20 i 5), Cassiodorus (22 i 2) i św. Hieronim (17 i 6), a także wykraczający poza ramy chronologiczne analizy św. Grzegorz I Wielki (Gregorius Magnus) (28 i 42). Ponadto, znacząca dokumentacja pochodzi z dzieł Lucifera Calaritanusa, Iulianusa Aelanensisa, Origenesa i Paulinusa Nolanusa.

¹⁹ Ars Ambrosiana, *Commentum anonymum in Donati partes maiores* (CPL 1561d) *de participio* l. 321, SL 133C (ed. B. Lofstedt, 1982) *Alii uolunt, quod urgeo ursi facit et urgeor ursus, unde et "ursus" dicitur, quod se urgeat.*

²⁰ Szczególnie bogatą dokumentację dostarcza encyklopedysta z I w. n.e. Aulus Cornelius Celsus (w zachowanym dziele *de medicina*). Cels. med. 1.5.3. dolor urget; Philum. (Philumenus medicus) med. 1.107 *urgiant dolores consistentes in intestinis*; Lar. (Scribonius Largus), *compositiones* 182.1 *stomachus venterque dolore vasto urgentur*; Aug. *contra iul. opus imperf.* lib. 5 PL col. 1444.52 *ad hominem pariendum nullus dolor urgetur*; Cels. med. 1.3.8 *si adsidia fatigatio urget*; Cic. att. 12.9.1 *somnus*, Cels. med. 3.20.2; 5.28.16 *somnus*; Cels. med. 2.8.32 *si sitis urget*; Ambr. *de nabuthae* 5.21 (CSEL 32.2 p.478.14) *fames urgebat*; Id. *de viduis* 1.6.1 6. *sancta uidua, ...cum fame urgeretur extrema*; Flavius Iosephus *secundum translationem et retractationem quam fecit Hegesippus qui dicitur historiae libri V*, CPL 0190a (A) 5.2 (CSEL 66, ed.V. Ussani 1932, 377.25) *illos fames urget saeuo imperio ac necessario*; Cels. med. 7.26.5d *vesicam urgendo*; Ser. Samm. (Quintus Serenus Sammonicus) *liber medicinalis* 32.623 *partus quam proximus urget*.

działań wyrażających się w *urguere* (*urgere*). Cierpi z powodu obiektywnej, nieuchronnej „konieczności”. W podobny sposób można określić wpływ na status człowieka choroby (efektów złego stanu zdrowia)²¹. Niekiedy źródła mówią przy tej okazji o pojawiającej się w związku z chorobą *necessitas*. „Konieczność” ma w tym wypadku charakter aksjologiczny. Wartością założoną jest zdrowie i „konieczne” jest dążenie do pokonania choroby. Dążenie to przychodzi do podmiotu obiektywnie zagrożonego z zewnątrz, dzięki działalności lekarza stosującego „konieczne” w danej sytuacji środki. Istnieją tu więc obok siebie dwa rodzaje „konieczności” – obiektywnej i subiektywnej. Charakter „konieczności” obiektywnej mają także wyrażające się w stanie zdrowia efekty starości²². Wyjątkową sytuację rozumianą w kategorii bezwzględnej i obiektywnej „konieczności” tworzy też ostateczne zagrożenie zbliżającą się śmiercią. Źródła nie zawsze piszą o niej dosłownie. Czasami ujęta jest przez *denominatio*, eufemizującą peryfrazę. W sferze leksyki źródeł łacińskich wyraża się ponadczasowy lęk przed śmiercią; charakterystyczne jest jednak częste sięganie do tropu „snu wiecznego”²³.

Podobna obiektywna „konieczność” wyrażająca się w przymusowych stanach podmiotów będących ofiarami określonych zjawisk i zdarzeń (niekiedy także w tej płaszczyźnie nazywanych *necessitas*) dotyczyć może znacznych grup ludzkich, narodów, albo całej ludzkości. W gatunek ludzki uderzają zagrożenia w postaci klęsk uniwersalnych (plag) niosących powszechny przymus sytuacyjny, jak morowe powietrze (zaraza)²⁴, głód²⁵ (często powodowanych przez wojnę), ogień²⁶, a także sama wojna²⁷. Konflikty tego typu określane są nawet częściej metonimicznie

²¹ Cic. *fat.* 17,15 in eo, qui mortifero morbo urgeatur; Cels. *med.* 2.10.11 vehemens febris urget; Cels. *med.* 3.5.10 propter infirmitatem necessitas urget; Cels. *med.* 3.18.6 furor urget; Cels. *med.* 4.7.5 morbus urget; Cels. *med.* 4.12.4 ardor stomachum urget; Cels. *med.* 5.25.1 quibus uti, nisi nimia necessitas urget, alienum est; Lar. *comp.* 104 qui adsidue inflationibus urgentur; Boethius, *philosophiae consolatio*, 4. prosa 4, 132 omni languore (choroba, cierpienie) atrocior urguet improbitas.

²² Prop. (Sextus Propertius) *eleg.* 2.25 (24+25) at te celatis aetas gravis urgeat annis.

²³ Cic. *fat.* 17,15 in eo, qui mortifero morbo urgeatur; Cic. *tusc.* 1.103 moriendi tempus urget; Verg. *aen.* 10.745; 12.309 ferreus urget somnus (= Serv. *aen.* 1.254); Tac. *ann.* 13.15 promittentibus dein tam praecipitatem necem quam si ferro urgeretur; V. Fl. *arg.* 5.26 mors frigida contra urget; Serv. (Maurus Servius Honoratus) *aen.* 12.727 mors urgeat; Serv. *ecl.* 5.20 perpetuus sopor urget; Aug. *serm.* 223K (ed. MiAgl 719.4) somnus ille, quo in corde dormiunt infideles, interiores oculos urguet in mortem. Metonimiczny opis sfery śmierci zawarty jest w Wulgacie (VT), *lib. psalmorum* 68.16 neque urgeat super me puteus os suum.

²⁴ Liv. *a.c.* 48.2 Gallos pestilentia (urgebat); Curt. *alex.* 9.10.13 pestilentia urgebat; Quint. *decl. maior.* 12.10 maior urgere necessitas coepit (zaraza).

²⁵ Fron. *str.* 2.6.5 ab eo compulsi fame urgebantur; Liv. *a.c.* 5.48.1-2 mala fames utrimque exercitum urgebat; Liv. *a.c.* 26.6.16 cum fame ferroque urgerentur nec spes ulla superesset sisti; Sall. *iug.* 24.3 ferro an fame acius urgear, incertus sum; SHA *sev.* 8.7 penuria rei frumentariae perurgeret; SHA *maxim.* 21.3 ut Maximinus cum exercitu fame urgueretur; Suet. *v.c. otho* 9.1 fame (...) urgeretur hostis; Tac. *ann.* 2.59 ne fame urgeret Italiam; Tac. *hist.* 3.48 fame urgeret. Podobne zbiorowe zagrożenie przynieść może brak wody: Hieronimus, *comm. in isaia*, lib.5 cap. 22, par. 12 + sitis urgeret urbem.

²⁶ Także użycie tropiczne potwierdza świadome łączenie zjawisk o charakterze ekstremalnego zagrożenia (nieodpartej konieczności poniesienia negatywnych skutków) i ich wpływu na człowieka poprzez *urguere* (*urgere*). Firmicus Maternus, *de errore profanarum religionum* 15.3. Stat sententia, manet poena, ignis imminet, ignis urguet quem uitare non poterit; Petrus Chrysologus, *collectio sermonum a felice episcopo parata*..., 164.58-59 (SL 24B, ed. A. Olivar 1975) łączy jeszcze retorycznie drugi przeciwny i równie groźny żywioł: urguet ignem, cogit undam: quae est talis tam diuisa coniunctio? urguet unda flammam, multiplicat flamma undam...

²⁷ Var. (Marcus Terentius Varro) *vita pop. rom.* 118 aut ancipiti urgueretur bello; Caes. *gal.* 2.26 (Caesar) urgeri ab hoste vidisset; Cic. *balb.* 59.7 urgetur inimicis; Cic. *att.* 6.2.10 urget turba; Sall. *cat.* 52.35 Catilina

niż bezpośrednio. Zagrożają zatem człowiekowi: nie tylko „wojna”, ale „walka”, „wróg”, „zamieszki”, „rebelie”, a także konkretne szkody powstałe w ich trakcie. Sposób rozumienia wojny jest szczególny. Mimo, że jest ona dziełem ludzi, zagrożenie przybiera charakter bezosobowy, podobnie jak przy kataklizmach naturalnych. Choć dotyczy ono znacznych populacji (w tym także wojsk walczących) znaczenie nieodwracalnej „konieczności” wyrażonej *urguere* (*urgere*) wydaje się być zindywidualizowane w perspektywie ofiar wojny. Pojedynczy człowiek jest wobec niej bezradnym przedmiotem wydarzeń. Zbiorowości skazane na skutki przymusu rozpadają się pod jego wpływem na pojedyncze ofiary wydarzeń. Dzieje się tak, gdyż obiektywnie zagrożonymi wartościami są życie człowieka, jego integralność fizyczna (zdrowie), a także majątek, czyli dobra uznane społecznie, lecz postrzegane w źródłach rzymskich indywidualnie (nie w sposób zgeneralizowany, „statystyczny”). Podobnie jak klęski uniwersalne również żywioły (siły natury) występują w charakterze czynników ostatecznych i nieodpartych, tworzących stan bezwzględnej „konieczności”. Odniesione do ludzi powodują bowiem sytuacje, w których przedmiot poddany ich działaniu stawiany jest w sytuacji przymusowej, bezradny i podporządkowany²⁸. Niekiedy byt człowieka nie jest bezpośrednio zagrożony przez przyrodę, musi on jednak podporządkować się w swojej aktywności jej prawom i rytmowi²⁹. Podporządkowanie to, wynikające z przesłanek dla człowieka obiektywnych (stan rozwoju cywilizacji), również nosi charakter „konieczności”. W inny sposób bezradność człowieka wobec działania sił wyższych opisana być może poprzez odwołanie się do losu, przeznaczenia³⁰, czy czynnika nadprzyrodzonego (woli bogów, Boga)³¹.

cum exercitu faucibus urget; Sall. *iug.* 56.6 hostes urgent; Verg. *aen.* 10.889 urgetur pugna congressus iniqua; Liv. *a.c.* 4.37.10 eo ferocior inlatus hostis urgere scutis, micare gladiis.; Liv. *a.c.* 8.38.6-7 interim pedes equitem adsecutus et totis iam copiis Samnis urgebat; Liv. *a.c.* 25.34.1-2 periculum maior ab novum hostem urgebat; Liv. *a.c.* 26.6.16 cum fame ferroque urgerentur; Val. Max. 3.3.1 (a Porsenna)...urbem nostram gravi ac diutino bello urgueri; Val. Max. 4.1 (ext.).5 malus et inprobus occuparet, seque potius vehementer ab adversario urgueri quam patria egregio advocato carere praeoptavit; Val. Max. 7.4.4 nam cum alterum Italiae latus Hannibal lacera- ret, alterum inuasisset Hasdrubal, ne duorum fratrum iunctae copiae intolerabili onere fessas simul res nostras urgerent; Val. Max. 7.4 (ext.).1 <Sic>ilia belli malis urgueretur; Fronto *ver.* 2.1,19 ubi gravis per ballistam urgendum; SHA *hadr.* 5.2.4 Aegyptus seditionibus urgebatur; SHA *maxim.* 20.6 bellis intestinis et domesticis seditionibus urgebatur.

²⁸ Columella *rr.* 8.17.3 fluctus urget; Lucr. *drn.* 6.512 vis venti contrudit et ipsa/ copia nimborum turba maiore coacta/ urget et e supero premit...; podobnie burze i wichry: ibidem 6.481 6.512 6.558; Ov. *met.* 15.181-183 ...ut unda inpellitur unda/ urgereturque prior veniente urgetque priorem/ tempora sic fugient...; Sen. *sen. con.* 7.1.10. Saevum mere volvitur, procellae spumante impetu latera navigii urgent; Sen. *iun. nat.* 3.26.2 quarta siderum ratio est. Haec enim quibusdam mensibus magis urgent et exhausti flumina; Stat. (Publius Papinius Statius) *theb.* 1.43 urguet et hostilem propellens caedibus amnem turbidus Hippomedon; Hier. *altercatio luciferiani et orthodoxi* par.19 col.18.37 urgebant venti; P. Chrys. *coll. serm.*, 164.58-59 (SL 24B, ed. A.Olivar 1975) urguet ignem, cogit undam...

²⁹ Columella *rr.* 5.7.4 cum deinde fructus pondere urgebit; Iuvenius, *evangeliorum libri IV* 4.432.150 urget tempus...

³⁰ Verg. *aen.* 11.587 verum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis; Ov. *her. (epistulae vel heroides)* 3.43-44 An miseros tristis fortuna tenaciter urget/ nec venit inceptis mollior hora malis?; Ov. *tristia* 5.6.2 toti fatis urgemur iniquis.

³¹ Verg. *aen.* 7.241 huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo Thyrrenum; Verg. *aen.* 10.433 Pallas instat et urget; Tib. (Albius Tibullus) *eleg.* 2.1.79 A miseri; quos hic graviter deus urget; Hor. *carm.* 1.22.20 Iuppiter urget; Ov. *met.* 9.624-635; vel certe non hoc, qui plurimus urget et urit / pectora nostra, deo; Sen. *iun. oct.* 257-8 Gravi deorum nostra iam pridem domus urgetur ira, prima quam pressit Venus...; V Fl. *arg.* 4.426 dira

W źródłach rzymskich podobny obiektywny i bezwzględny jak w powyższych przypadkach charakter nieodpartego przymusu zawarty jest w sytuacji osób, dotkniętych niedostatkiem czy nędzą, której nie można zaradzić samemu, a nawet z pomocą możniejszych³². Interesujące jest, że zawinione przyczyny nędzy (np. rozrzutność, marnotrawstwo) nie znajdują w sferze leksykalnej odbicia w ocenie sytuacji ich ofiar. Konsekwencje niedostatku oddziałujące na człowieka traktowane są niezależnie od przyczyn jego istnienia tak jak oddziaływania wrogiej siły, tworzącej stan „konieczności”.

Urguere (*urgere*) może ponadto opisywać konkretne stany zagrożeń zewnętrznych, ważnych dla działań człowieka, o których wiedza jest elementem ogólnego doświadczenia ludzkiego³³. Widać w nich element „konieczności” obiektywnej opartej na przyczynowości i współwystępowaniu zjawisk. „Konieczność” ta została stwierdzona empirycznie jako powtarzalność sekwencji wydarzeń szkodliwych dla człowieka i niezależnych od niego³⁴. Również istniejące obiektywnie niedogodności trudne do przezwyciężenia mogą rodzić zagrożenie dla efektów jego działań, jeśli je podejmie³⁵. Przymusowa sytuacja, w której się może znaleźć, będzie spowodowana ograniczeniem swobody kształtowania rzeczywistości na skutek pojawienia się jej nowych elementów niepoddających się jego woli (opozycja *voluntas – necessitas*). Tym samym terminem może być także określany wpływ okoliczności postrzeganych w ocenie podmiotu poddanego ich presji jako sprawy groźne, złe, czy tylko trudne³⁶. Chodzi o wyzwania o nieznanym lub nieuświadomionym do końca charakterze i o niepewnym efekcie końcowym. *Urguere* (*urgere*) odnosić się może tak samo do wyobrażeń o przyszłej sekwencji wydarzeń mogących wprowadzić podmiot w sytuację o przymusowym charakterze, jak i do wyobrażeń o zagrożeniach możliwych jedynie potencjalnie³⁷. Mamy więc do czynienia z przejściem z płaszczyzny wyłącznie obiektywnej „konieczności”, na płaszczyznę, w której następuje subiektywizacja odbioru zagrożenia. Poczucie zagrożenia przymusem opiera się na obiektywnych prawidłowościach znanych podmiotowi z doświadczenia społecznego. Zagrożenie nie musi być przy tym bezpośrednie i natychmiastowe. Nie musi też ostatecznie się zweryfikować. Jest zależne od działań ludzkich, nie jest więc nieuchronne na sposób działania sił natury. Interesujące jest w tym kontekście, że nawet sam ciężar egzystencji fizycznej może być źródłem poczucia ograniczenia, w którym *urguere* jest wyrazem przymusu („konieczności”). Dopiero wyzwolenie od niej daje wolność³⁸. Jest to oczywiście kon-

deum summo quem vis urgebat in aevo?; Fest. *verb.* 202,24 deus nos maxime urgeat; Serv. (Maurus S. Honoratus) *aen.* 4.576 quasi adhuc praesens deus urgeat navigare.

³² Sall. *iug.* 41.7 populus militia atque inopia urgebatur; Suet. *v.c. iul.* 27.2 nisi quos gravior (...) inopiae luxuriaeve vis urgeret, quam ut subveniri posset a se.

³³ Hor. *sat.* 2.2.64 hac urget lupus, hac canis, aiunt; Sen. *iun. ep.* 28.3 sicut in navi onera inmota minus urgent.

³⁴ Zob. J. Reszczyński, *Pojęcie „konieczności”...*, s. 94-95.

³⁵ Suet. *v.c. otho* 9.1 angustiis locorum urgeretur hostis.

³⁶ Liv. *a.c.* 28.5.10 maxime urgebat res (położenie i sytuacja wojskowa); Sen. *iun. dial.* 6.11.1 urgebunt nova incommoda.

³⁷ Sen. *iun. med.* 948 arguet exilium ac fuga; Stat. *theb.* 9.849 urgent presagia mille funeris.

³⁸ Sen. *iun. ep.* 65.16. Nam corpus hoc animi pondus ac poena est; premente illo arguetur, in vinculis est, nisi accessit philosophia et illum respirare rerum naturae spectaculo iussit et a terrenis ad divina dimisit. Haec

sekwencja stoickiego założenia, że wartość cielesności ludzkiej jest znikoma wobec wartości duszy stanowiącej istotę ($\pi\rho\omicron\gamma\theta\upsilon\mu\epsilon\nu\upsilon\nu$) człowieka. Sam fakt egzystencji (ze wszystkimi jej troskami) może więc przy pewnych subiektywnych założeniach także być traktowany jako stan negatywnie pojmowanej „konieczności”.

Stan subiektywnie odczuwanej „konieczności” pojawia się też w opisach występowania czy stosowania siły. Siła określana jest bądź dosłownie, bądź przez wskazanie użytych środków, bądź w sposób przenośny. Może mieć ona charakter przymusu fizycznego, być czystą przemocą, ale najczęściej *urguere* (*urgere*) zawiera w sobie nawet w takiej sytuacji również element presji psychicznej, groźby skierowanej na podmiot jej podlegający³⁹. Presja ta zmusza go do podporządkowania się. Siła pochodzić może z różnych źródeł (nawet zgodnych z prawem). Jeżeli pochodzi z zachowań społecznych innych podmiotów, może pojawić się możliwość oporu, przeciwstawienia. Związana jest ona jednak zazwyczaj z ryzykiem utraty jakiegoś cennego dobra. Z tego punktu widzenia *urguere* (*urgere*) nie przynosi skutków o charakterze absolutnym (inaczej niż wobec działania sił przyrody). Tym kontekstom bardzo bliskie są stany faktyczne, w których czasownik koncentrując się wyłącznie na wewnętrznej reakcji podmiotu, czyli na psychicznych skutkach wydarzeń zewnętrznych, opisuje nacisk emocji i uczuć takich jak strach, obawy, niepewność, zniechęcenie⁴⁰. Czasami można dostrzec, że uczucia są podstawieniem leksykalnym w stosunku do wywołujących je przyczyn, z reguły jednak odgrywają samodzielną rolę czynnika ograniczającego swobodę działania. Również inne silne uczucia i namiętności, mogą działać w sposób trudny do przeciwstawienia się, determinując stan człowieka⁴¹. Mamy tu zatem do czynienia z różnymi aspektami „konieczności” subiektywnej, najczęściej wywołanej obiektywnymi czynnikami zewnętrznymi, traktowanymi w odbiorze powszechnym jako

libertas eius est, haec evagatio; subducit interim se custodiae in qua tenetur et caelo reficitur. Mamy tu do czynienia także z inną jeszcze topiczną opozycją: *corpus-animus*.

³⁹ Cels. *med.* 6.6.1g si minor vis urget; Cic. *phil.* 3.32.7-8 Nec ille armis solum sed etiam decretis nostris urgendus est. Magna vis est, magnum numen unum et idem sentientis senatus; Cic. *fam.* 6.2.2 aut armis urgeri rempublicam sempiternis; Cic. *att.* 12.14.3 vis enim urget; Liv. *a.c.* 4.37.10 eo ferocior inlatus hostis urgere scutis, micare gladiis; Liv. *a.c.* 26.6.16 cum fame ferroque urgerentur nec spes ulla superesset sisti <posse iis...>; Prop. *eleg.* 4.5.76 urgeat hunc super vis ... tua; SHA *ant.heliog.* 33.4 paraverat et gladios aureos, quibus se occideret, si aliqua vis urgeret; Sall. *iug.* 24.3 ferro an fame acrius urgeat, incertus sum; Sall. *cat.* 52.35 Catilina cum exercitu faucibus urget; Sen. *iun. ep.* 78.15-16 Istud quod premit, quod impendit, quod arguet, si subducere te coeperis, sequetur et gravius incumbet; si contra steteris et obniti volueris, repellitur. Sen. *iun. dial.* 2.19.3 Etiam si premeris et infesta vi urgeris, cedere tamen turpe est; Vfl. *arg.* 4.426 dira deum summo quem vis urgebat in aevo; Varr. *ll.* 9.18 nam ea quoque, cum aliqua vis urget, inviti sequemur; Aug. *ennarrationes in psalmos* (SL 39), 69.2.4 illi enim iam coronati sunt; nos adhuc periclitamur; non quia tales nos persecutiones urgent, quales ipsos urserunt, sed fortasse peiores in omnimodis generibus tantorum scandalorum.

⁴⁰ Liv. *a.c.* 28.31.3 metu urgeretur; Liv. *a.c.* 28.32.8 maior metus urgeret; Lucr. *dm.* 3.982 sed magis in vita divom metus urget inanis mortalis casumque timent quem cuique ferat fors; Ov. *ars* 2.730 furtivum nec timor urget opus; Plin. *sen. nat.* 28.2 fastidii periculum urgeat; Sall. *iug.* 35.2 invidia cum metu urgeat; Stat. *theb.* 6.98 metus arguet; Tac. *ann.* 1.29 dum superstitio urgeat, adiciendos ex duce metus; Sen. *iun. ep.* 74.32 Si vero aliquod timetur malum, eo proinde, dum expectat, quasi venisset arguetur, et quidquid ne patiatu timet iam metu patitur; Aug. *epist.* 145 (vol.44. par 5 pag. 270 lin.7; ed. A. Goldbacher, 1895-1898) supplicii metus urgeat; Aug. *de civ.* 5.12 (SL 47 lin.140) quia rursus grauis metus coepit arguere atque ab illis perturbationibus alia maiore cura cohibere animos inquietos et ad concordiam reuocare civilem.

⁴¹ Cic. *att.* 12.13.1 ardor tamen ille idem urget et manet, non mehercule indulgente me sed tamen repugnante; Sall. *iug.* 35.2 invidia cum metu urgeat; P. Chrys. *coll. serm.* (SL 24 ed. A. Olivar 1975) 12.40 arguet ira, furor implet, succendit invidia.

silna przyczyna uzasadniająca podporządkowanie się podmiotu (obiektywnie istniejące cechy działania ograniczającego wolną wolę). Nie jest to jednak regułą w tej sferze zastosowania czasownika.

Nacisk może mieć swoje źródło również w poleceniach, rozkazach czy nakazach podmiotów posiadających nadrzędną pozycję⁴². W szczególności konieczność podporządkowania się wynikać może z faktu posiadania władzy formalnej, przede wszystkim instytucjonalnej (politycznej), a także władzy jurysdykcyjnej⁴³. Usytuowanie organów władzy i jej kompetencje mogą sugerować, że konieczność posłuchu (rezygnacja z wolności) ma charakter „konieczności” tetycznej, wynikającej z norm zewnętrznych wobec podmiotu. Z drugiej strony w podobny sposób określana jest presja wywierana na człowieka przez elementy niesformalizowane, nie odwołujące się do prawa. W jednym polu pojawiają się obok siebie wpływy autorytetu określonych podmiotów (czy instytucji) podporządkowujących sobie z tej racji innych, albo uzależnienie od związków emocjonalnych. Źródło „konieczności” subiektywnej ograniczającej wolną wolę podmiotu tkwi wówczas w wewnętrznym świecie wartości człowieka, w wyznawanych przekonaniach czy poglądach⁴⁴. W takich sytuacjach mamy do czynienia z „koniecznością” aksjologiczną. Najczęściej ma ona charakter relatywny (nie chroni powszechnie uznanych wartości absolutnych). Aspekty obu rodzajów „konieczności” mogą zresztą łączyć się ze sobą w poszczególnych stanach faktycznych. „Konieczność” tetyczna odwoływać się może dodatkowo wprost do aksjologii⁴⁵.

Szczególne miejsce zajmuje wprowadzany przez *urguere* (*urgere*) przymus mający swe źródło w normach prawnych (jak również w zobowiązaniach wobec drugiego podmiotu sankcjonowanych przez prawo), a także tkwiący w formach egzekwowania prawa (przede wszystkim w trakcie procesu) i posiadających sankcję władzy⁴⁶. Bezwzględnie obowiązujące normy zmuszają do podporządkowania się nawet wbrew wyraźnej woli człowieka.

⁴² Cic. *phil.* 3.23.7-8; Ov. *fast.* 6.520 audit, et ad vocem concitus urget iter; Verg. *aen.* 7.241 huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo Thyrrenum.

⁴³ Cic. *phil.* 3.32.7-8; Cic. *phil.* 8.27.6-7 Neque tamen nos urget mandatis pluribus; remittit aliquantum et relaxat; Vulg. *exod.* (ab Hieronimo transl.) 22.25 (24) si pecuniam mutuam dederis populo meo pauperi qui habitat te cum non urgues eum quasi exactor nec usuris opprimes; Vulg. *daniel* (idem) 3.22 iussio regis urguebit; Vulg. (idem) *I reg. sive sam.* 21.8 sermo regis urguebat; Aug. *contra lit. pet.*, 1.18.20 (pag.16 lin. 6) catholici imperatores maiore potestate urgendos corrigendos.

⁴⁴ Catul. *carm.* 73.4 ut mihi, quem nemo gravius nec acerbius urget (związki emocjonalne); Aug. *contra adimantum*, par 15 pag. 155 lin. 16 cum scripturarum eos urget auctoritas; Aug., *ibidem*, par. 17, pag. 165 lin. 17 qui quoniam non sunt idonei uidere ista, mole potius auctoritatis urgendi sunt; Aug. *de div. quaest.* quest. 69 lin. 30 pondere auctoritatis urgendi sunt; Boeth. *phil. cons.* 4. prosa 4, 132 nam multo magis non insequendi sed miserandi sunt quorum mentes omni languore atrocior urguet improbitas.

⁴⁵ Zob. niżej przyp. 49.

⁴⁶ Cic. *planc.* 68.7-8 cum cuiusque dies venerit, hoc nomen quod urget nunc cum petitur dissolvere; Cic. *ver.* 2.3.224 Nullo modo negare potest; urgetur a tota Sicilia; Sen. *iun. ben.* 6.39.2 Circumveniant illum domesticae insidiae, quas ego possim solus obprimere, instet potens inimicus et gravis, infesta turba nec inermis, creditor urgueat, accusator; Fil. Brix. *div. heres.* 79.19 causa... hominum voluntatis, quae obnoxia legi dei et iudicio urguetur et coercitione constringitur; P. Chrys. *coll. serm.* 166.58 totum quicquid in homine lex urguere poterat; Aug. *serm.* sermo 81 ed. Pl 38 col. 502 lin. 45 testimonium de lege proferens, urgens te de lege contra legem; Aug. *enarr. in ps.* SL 38, psalmus 39. par 28. lin. 38 quem inclinato capite salutare: da mihi, rogo te; patior necessitatem, urgeor a creditore; Aug. *enarr. in ps.* 40 ps. 118 prooem. lin. 7 me que ad hoc soluendum debitum uehementer urgerent; Cassiodorus *variarum libri duodecim* lib. 2. epist. 25 lin. 16 factum ut curiales, immi-

Względna „konieczność”, którą rodzą zobowiązania, przedstawiana jest w taki sam sposób: punkt ciężkości opisu przesuwają się na przymusową sytuację, w której znajduje się podmiot podlegający procedurom usankcjonowanym prawem⁴⁷. Warstwa leksykalna nie przynosi informacji o aspektach aksjologicznych, możliwości wyboru zachowania. Wyraźnie widoczny jest też bezwzględny charakter „konieczności” dotyczącej podmiot, który naruszył porządek prawny (naruszenie normy, popełnienia przestępstwa, naruszenie zasady sprawiedliwości)⁴⁸. Jest on zmuszony do poniesienia konsekwencji, podporządkowania się sankcjom czy usunięcia naruszenia. Presja płynie zarówno z samej istoty „konieczności” tetycznej, jak i z sankcji normy prawnej oraz z obrony naruszonej wartości (co mieści się w aspekcie „konieczności” aksjologicznej)⁴⁹.

W kontekście *urguere* (*urgere*) mogą być także widziane obowiązki człowieka wobec władzy, wobec państwa, a w szczególności konieczność poddania się obowiązkowi świadczeń podatkowych⁵⁰.

Osobno należy dostrzec zastosowanie czasownika *urguere* (*urgere*) we wspomnianym wyżej zleksykalizowanym znaczeniu zmuszania argumentacją (i wymową) do uznania swoich racji, a więc poniekąd do dobrowolnego podporządkowania intelektu (i uczuć) podmiotowi przekonującemu⁵¹. Znaczenie to występuje zresztą najczęściej w kontekście procesowym (jest charakterystycznym zwrotem leksyki Cicerona).

nentum sollicitudine coacti grauius damna sentirent: et cum alienis debitis sub truculentis compulsoribus urgerentur, possessionum quoque suarum amissione priuati sunt; idem *var. lib. 2* epist. 38 lin. 16 Quid enim proficit creditorem se urgere, quando in cassum nititur nudatos exigere?; Zob. też Greg. Magn. *registrum epistularum* SL 140-140A (ed. D. Norberg, 1982) lib. 9. epist. 87. lin. 14 Et ita in exsequendam hanc uos causam impendite, ut legali ratione constricta inuita urgeatur facere, quod sponte postponit.

⁴⁷ Cic. *ver. 2.4.104*. omnibus in rebus coarguitur a me, vincitur a testibus, urgetur confessione sua, manifestis in maleficiis tenetur; Cic. *orat. 137.8* ut interrogando urgeat; Quint. *decl. minor. 353.3* urgetur per interrogationem; Quint. *inst. 9.1.42* ut interrogando urgeat; Aug. *contra iul.*, 6 pag. 825 lin. 26 sed attende quam ualidis testimoniis urgearis; Aug. *in iohannis euangelium tractatus*, tract. 36 par. 10 lin. 20 duobus falsis testibus urgebatur; Aug. *serm.*, sermo 277 ed. PL 38 1266. 57 noli me urgere uno testimonio; cito confiteor.

⁴⁸ Cic. *ver. 2.3.224*; Cic. *ver. 1.1.36* Quoniam totus ordo paucorum improbitate et audacia premitur et urgetur infamia iudiciorum; Plin. *sen. nat. 18.2* nostris eam criminibus urgemus; Plin. *iun. ep. 9.13.4* reum non communi temporum inuidia, sed proprio crimine urgere; Suet. *v.c. iul. 27.2* nisi quos gravior criminum vel inopiae luxuriae vis urgeret, quam ut subueniri posset a se; Tac. *hist. 4.41* Sarioleum et recens crimen urgebat; Aug. *contra iul. lib. 4* col PL 1368 lin. 16. fraudis criminibus urgebatur.

⁴⁹ Aug. *ep. 82* (vol. 34.2; par. 2 pag. 363, lin. 3) et urgeamur eo, quod obseruare legis caeremonias non potest esse indifferens sed aut bonum aut malum, ut, si bonum dixerimus, eas nos quoque obseruare cogamur. Pisarze chrześcijańscy wprowadzają wyraźnie wartościujące podejście do prawa. Prawo niesprawiedliwe, sprzeczne z wartościami wyższymi, nie jest dla nich prawem, a więc nie rodzi „konieczności” tetycznej.

⁵⁰ Cic. *phil. 3.32.7-8*; Quint. *decl. min. 334.8* Non potuit proditor solvere. Ergo quantum in isto est, proditor vivit, nec vivit tantum, sed etiam insidiatur et ad hoc necessitate solvendi urgetur: addidisti homini nocentissimo pecuniae necessitatem; Sall. *iug. 41.7* populus militia atque inopia urgebatur. Zob. też w odniesieniu do władzy religijnej Lucifer Calaritanus *de non parcendo in deum delinquentibus* 13.33 cum haec ita sint et nos urgeat necessitas officii nobis a deo inpositi, ut uobis agentibus dicamus quaecumque uobis dici iusserit deus.

⁵¹ Cic. *inv. 2.142* verbi vim, quo urgeri videatur; Cic. *off. 3.67.12-16* Ius Crassus urgebat. „quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari”, aequitatem Antonius, „quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret”; Cic. *de orat. 2.301* orat reus, urgent advocati; Cic. *planc. 6.1-6.6* Quaerit enim Laterensis atque hoc uno maxime urget qua se virtute, qua laude Plancius, qua dignitate superarit; Serv. *aen. 8.113* breviter, sed frequentius interrogationibus eos urget. Skutkiem *urgere* nie musi być jednak podporządkowanie się naciskom, szczególnie gdy podlegający im posiada niezależną pozycję: Cic. *att. 16.9.1.4-6* ille urget, ego autem σκίπτωμαι.

Silny nacisk określany przez *urguere* (*urgere*) i istniejący w sferze psychicznej może rodzić się także z poczucia obowiązku, albo ze zrozumienia konieczności podjęcia określonego działania lub pracy⁵². W tym zakresie opiera się na kryteriach wartościujących (aksjologicznych).

Obok wartości powszechnie lub szeroko przyjmowanych, nacisk psychiczny określany tym samym czasownikiem mogą wywoływać również sprawy tylko subiektywnie ważne dla określonego podmiotu⁵³. Ten środek leksykalny nie wykaże zatem społecznych ograniczeń swojego *usus*: istotny dla jego treści jest sposób wpływania na świadomość odbiorcy przekazu.

Czasownik *urguere* (*urgere*) występuje w końcu często jako źródło katerycznej presji wywoływanej przez różne zjawiska i działania określane zbiorczym mianem „konieczności” (*necessitas*). W niektórych kontekstach mają one konkretne odniesienia, ale mogą być także nazwą rodzajową obejmującą różne sprawy wymagające reakcji i podjęcia działań, a nawet pojęciem abstrakcyjnym⁵⁴. W żadnym wypadku pojęcie to nie jest określane przez odwołanie do jego wielopłaszczyznowości. „Konieczność” jest w źródłach jedna i niepodzielna, niezależnie od jej treści.

Szczególne miejsce w świadectwach literackich jako źródło nacisku i przymusu zajmują „rzeczy i sprawy” pojmowane jako ostateczne i nieuniknione. Mają one charakter zarówno obiektywny, jak i subiektywny⁵⁵.

⁵² Plautus. *poen.* 856 Haud amice facis, qui onere offers nuovam onus urget; Mart. *ep.* 8,33 urguet opus; Ov. *fast.* 4.515 perstitit et senior, quamvis onus urget, et orat tecta suae subeat quantulacumque casae. Ov. *fast.* 4.837 hoc Celer urget opus, quem Romulus ipse vocarat; Ov. *fast.* 4.948 tunc repetam, nunc me grandius urget opus; Ov. *ars* 3,1 a tergo grandius urguet opus; Ov. *met.* 4.390 et adhuc Minyeia proles/ urguet opus spernitque deum festumque profanat; Ov. *met.* 8.328 maius opus magni certamini urguet; Vulg. *1 esdrae* 3.8 constituerunt Levitas...ut urguerent opus Domini; Vulg. *ep. pauli ad corinth.* II 5.14 caritas enim Christi urget; Luc. Cal. *de non parc.* 13.33; Luc. Cal. *quia absentem nemo debet iudicare nec damnare siue de athanasio*, 2.13: urguet defensio veritatis; Aug. *de genesi ad litteram libri duodecim* 12.34 (pag.430.3) uerum hoc dum quaerimus et aut inuenimus aut non inuenimus, urget nos longitudo libri huius eum aliquando concludere; Aug. *de civ. dei.* 22.8. in quo posuit etiam, quod hic reticere non possum, quamvis ad ea, quae hoc opus urgent, festinare compellar.

⁵³ Varr. *l.l.* 8.19 sed quod genus iam videtur, et alia urgent, omitto; Aug. *ep.* 44 (vol. 34.2, par. 6 pag. 121 lin. 4) necessitas profectionis urgueret; Aug. *ep.* 193 (vol. 57, par. 1 pag. 167 lin. 17) ut autem a carthagine non rescriberem, non occasio defuit perlatorum, sed alia magis urgentia, donec inde proficisceremur, nos occupatissimos et intentissimos continebant.

⁵⁴ Cels. *med.* 3.5.10; Cels. *med.* 5.25.1; Quint. *decl. min.* 334.8 ad hoc necessitate solvendi urgetur: addidisti homini nocentissimo pecuniae necessitatem.; Quint. *decl. maior* 12.10 primo tamen nihil rogabant suos nisi tantum sepulturam. ut maior urgere necessitas coepit, beneficium factum est expectare, dum moritur; Novatianus, *de trinitate* 18.122 hauriret aquam propter urgentem sitis necessitatem; Luc. Cal. *de non pariendo* 13.33; Aug. *contra iul.* lib. 1 par. 105, pag. CSEL 121 lin. 41 a quo abstinere liberum fuit, quando nullum pondus necessitatis urgebat (*necessitas* przeciwstawiona jest *voluntas*); Aug. *de serm. domini in monte*, 2.56.1254 sumas cibum uel potum uel indumentum, cum ipsa scilicet necessitas urgere coeperit (także 2.56. 1258); Aug. *ep.* 44 (vol. 34.2; par. 6 pag. 121 lin. 4) cum et ipsum nescio qua necessitas profectionis urgueret (zob. też Aug. *enarr. in ps.* SL 38, ps. 39. par 28 lin. 38 – w związku frazeologicznym: patior necessitatem, urgeor a creditore); Aug. *contra epistolam parmeniani* 2.13.29 (pag. 80 lin. 9) laicus aliqua pereuntis necessitate compulsus dedit.... nulla enim cogente necessitate si fiat, alieni muneris usurpatio est; si autem necessitas urgeat, aut nullum aut ueniale delictum est. sed et si nulla necessitate usurpetur et a quolibet cuiuslibet detur, quod datum fuerit non potest dici non datum; Concilia Africae, *codex apiarii causae*, CPL 1765 SL 149 (ed. C. Munier, 1974), 109. 266 Quod si tanta urguet necessitas ut non possit ante consulere, saltem uicinos testes conuocet episcopos, curans ad concilium omne referre suae ecclesiae necessitates.

⁵⁵ Cic. *att.* 11.9.3 Ita omnibus rebus urgeor; quas sustinere vix possum vel plane nullo modo possum. quibus in miseriis una est pro omnibus quod istam miseram patre, patrimonio, fortuna omni spoliata relinquam; Tib. *Carm. Tib.* 3.7.43 inaequatum si quando onus urget; VFl. Arg. 6.591 contra aspera luno reddit agens stimulis

Związki czasownika z pojęciem nacisku potwierdzają zwroty frazeologiczne wzmacniające efekt podlegania działaniu sił zewnętrznych (np. *insto et urgeo*)⁵⁶. Tłumaczą je w tym sensie także gramatycy łacińscy wskazujący na wyrazy bliskoznaczne⁵⁷. Ograniczenie swobody wyboru (wolności) w sytuacjach opisywanych przez *urguere* (*urgere*) niezwykle jasno opisuje św. Augustyn⁵⁸. Stan wolny od nacisków i presji, w którym odżywa wolna wola, określany jest z kolei stałym idiomem odwołującym się do braku *urguere* (*urgere*)⁵⁹.

Interesujące świadectwo takiego rozumienia czasownika *urguere* (*urgere*) zawarte jest w pleonastycznych wyliczeniach Petrusa Chrysologa, piszącego w I poł. V w. n.e. (*collectio sermonum a Felice episcopo parata sermonibus extrauagantibus adiectis*, 12.40 [SL 24 ed. A. Olivar, 1975]), których kontekst łączy ze sobą zjawiska społeczne i powszechne uwarunkowania psychiczne. Ich wspólnym mianownikiem jest ograniczenie wolności człowieka, skutkujące brakiem swobody w podążaniu ku wartościom najwyższym:

Capit ille satietatem, uoluptatem percipit, expletur epulis, quando nos luxus soluit, libido stimulat, pompa rapit, impellit ambitio, *urguet* ira, furor implet, succendit inuidia, cupiditas inflammat, curae sollicitant, lites uexant, lucra capiunt, usurae uinciunt, chirographa ligant, praemunt sacculi. elidit aurum; quando moriuntur uirtutes, uiuunt uitia, uoluptas effluit, honestas perit, misericordia deficit, abundat auaritia, regnat confusio, succumbit ordo, prosternitur disciplina⁶⁰.

ac diris fraudibus urget (Iason). Zob. też Greg. Magn. *dialogorum libri* IV CPL 1713 SChr 260; 265 (ed. A. de Vogüé, 1979) 3.37.201 Quo igitur mundi finis *urguet*, eo necesse est ut uiui lapides ad aedificium caeleste collegantur, quatenus hierusalem nostra in mensuram suae constructionis excrescat.

⁵⁶ Plaut. *mer.* 725 ita instas; urges; Cic. *planc.* 48.8 (*mil.* 87.12; *att.* 1.13.3; *att.* 13.32.1) insto atque urgeo; Verg. *aen.* 10.433 Pallas instat et urget; Ambr. *de tobia* 8.29 (ed. C. Schenkl 534.8) instat *urguet* addicit. Por. także *urguet* et stimulat (P. Chrys. *coll. serm.* 97.39 [SL 24A ed. A. Olivar, 1975]), premit atque *urguet* (Aug. *de peccatorum meritis et remissione et de baptismo paruulorum*, 2.2.2; Ioh. Cassianus *de incarnatione domini contra nestorium*, 3.16; por. Aug. *enarr. in ps.* SL 38 ps. 31. enarratio 2. par. 19. lin. 4 premunt nos, sed non opprimunt, urgent nos, sed non demergunt); *urguet* atque imminet (Orosius, *Historiarum aduersum paganos*, 2.5.6; CPL 0571; imminet: D.27.9.5,14 C.6.23,28,1). Efekt nie posiadającego alternatywy podporządkowania widoczny jest u Seneki: Sen. iun. *ben.* 6.39.2. Circumueniant illum domesticae insidiae, quas ego possim solus obprimere, instet potens inimicus et gravis, infesta turba nec inermis, creditor *urgueat*, accusator. Również w tekstach prawniczych pojawia się ten zwrot: N.Val. 1,3,2 *instat apparitio turbulenta, urget immitis executio militaris*.

⁵⁷ Np. w komentarzach M. Serwiusa Honoratusa do Wergiliusza (IV w. n.e.): Serv. *georg.* 1.202 ‘subigit’ et *urguet*, impellit; Serv. *aen.* 4.71 agens telis – *urgens*, persequens; Serv. *aen.* 7.368 premunt te iussa – *urgent* in hoc compellunt; Serv. *aen.* 11.3 praecipitant curae *urgent*: longam enim dilationem sepultura non patitur.

⁵⁸ Aug. *enarr. in ps.* SL 40 ps. 103. sermo 3 par. 1 lin. 6 hoc potius agamus quod *urguet*; Aug. *ep.* 167 (vol. 44. par. 1 pag. 586 lin. 8) sed quod *urguet* acrius, multo minus est neglegendum.

⁵⁹ Hor. *ep.* 2.2,10-13 multa fidem promissa levant, ubi plenius aequo/laudat uenalis qui uolt extrudere merces/res *urget* me nulla; meo sum pauper in aere. (Porph. *ep.* 2.2.12 res *urget* me nulla, sed me nulla res *urget*); Luc. *b.c.* 4.46 sic pedes ex facili nulloque *urguente* receptus; Sen. iun. *dial.* 5.1.5 nulla itaque res *urget*; Aug. *in ioh. euang.* 105.7.1 nihil nos *urget*.

⁶⁰ Podobne retoryczne zestawienie, w którym analizowany czasownik występuje w towarzystwie innych zagrożających i szkodliwych dla człowieka działań występuje jeszcze raz u tego samego autora (ibidem 126.60) (SL 24B): Imperat gentibus, iubet regnis, bella mandat, comparat bellatores, sanguinem uendit, agit mortes, proponit patrias, urbes destruit, subdit populos, arces *urguet*, uexat ciues, foro praesidet, ius delet, fas nefas que confundit, et ad mores usque tendendo fidem temptat, uiolat ueritatem, famam carpit, honestatem dissipat, soluit affectus, innocentiam tollit, pietatem sepelit, necessitudinem scindit, amicitiam non sinit.

Jeszcze bardziej czytelny kontekst znaczeniowy zawarty jest w pochodzącej z końca IV w. n.e. przeróbce dzieła Józefa Flawiusza dokonanej przez Hege-sippa (*historiae libri V* 5. p. 322.20 (CPL 0190a [Additamentum]):

...sed esto: sit utile vobis non oboedire imperio Romano: videamus si libero, si non exitiale. *urguent* uos Romanae acies, *urguent* patriae ruinae, *urguet* templi excidium. non quid utile sit sed quod possibile perpendite. non enim votorum species sed possibilitatis ratio pensanda. lex nempe naturae eadem omnibus, hominibus, volatilibus, feris, bestiis infusa ut unusquisque cedat potentiori...

Retoryczna (topiczna) argumentacja wskazuje na nieistnienie wolności wyboru i niestosowalność kryterium użyteczności przy decyzji podejmowanej w sytuacji przymusowej. W jej opisie *urguere* wskazuje jednoznaczną (jedynie możliwą) „konieczność”. Wolność przeciwstawiona jest „konieczności” ujętej właśnie jako brak możliwości wyboru. W istocie rzeczy nie istnieje wolność od praw natury i to one determinują rozstrzygnięcie. Okazuje się, że udokumentowane w źródle rozumienie praw natury włącza w ich zakres działania ludzkie. W ten sposób potwierdza się pojmowanie przez starożytnych obiektywności związków przyczynowo-skutkowych również w sytuacjach widzianych przez nas jako konieczność subiektywna (na płaszczyźnie społecznej czy psychologicznej)⁶¹.

4. Konteksty, w których występuje imiesłowowa forma analizowanego czasownika wykazują duże podobieństwo do poprzednio cytowanych. Funkcjonujący jako przydawka imiesłów (w języku polskim – przymiotnikowy) *urguens* (*urgens*) wyposaża podmiot w cechy odbijające jego instrumentalny charakter i zawęża jego treść do oddziaływania w charakterze elementu przymusu, nacisku, konieczności.

Odnosić się on może zarówno do złego stanu zdrowia i chorób, zjawisk fizjologicznych⁶², jak i do groźby nadchodzącej starości⁶³ i śmierci⁶⁴. Zagrozić bytowi ludzkiemu może także niedostatek i bieda⁶⁵. Prawidłowości te mają charakter obiektywny, utrwalony jako taki w świadomości ludzkiej.

⁶¹ Zob. Th. Mayer-Maly, *Necessitas constituit ius. Studi G.Grosso*, t. 1, s. 182 i przyp. 19. Autor ten wskazując wcześniej, że „konieczność” wyklucza inne możliwości działania, zwrócił uwagę, że u prawników rzymskich odgrywa dużą rolę przeciwstawienie między koniecznością i niemożnością. Ten strukturalny element pojawia się wyraźnie, gdy sięga się po argument „natury rzeczy”, zupełnie tak, jak w tekście Józefa Flawiusza zredagowanym przez Hege-sippa.

⁶² Suet. *v.c. Ves* 24.1 cum super urgente valitudine creberrimo frigidae aquae usu etiam intestina vitasset; Suet. *poet.* 40.67 cum urgente vi valitudinis non sufficeret ad obsignanda testamenti tabulas; Cels. *med.* 2.4.4. morbo urgente; Sulpicius Severus *epistulae* III 1.11 ex lassitudine itineris urgente requievit; Sulp. Sev. *chronicon libri* 1.12.6 (pag. 14 lin. 7) urgente morbo; Novat. *de trin.* 18.122; Aug. *contra iul.* lib. 6 PL col. 1563 l. 27 dolere urgente necessitate pariendo.

⁶³ Cic. *sen.* 1.15 hoc enim onere quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventatis senectutis et te et me etiam ipsum levare volo.

⁶⁴ Aug. *contra iul.* 6.847 mater baptizata est aliquo mortis urgente periculo; Aug. *de baptismo*, CPL 0332 CSEL 51 (ed. M. Petschenig, 1908), p. 145-375 lib. 6, cap. 5, par. 7 (pag. 302.16) aliqua necessitate mortis urgentis.

⁶⁵ Verg. *georg.* 1.145 labor omnia vicit/ improbus et duris urgens in rebus egestas; Quint. *decl. maior* 12,5,16-17 cum iam urgente inopia cotidie malum artius premeret, et praesente fortuna peior esset futuri metus; Aug. *de libero arb.* 3.8.14 qui urgente miseria sese interemerunt.

Zbliżona sytuacja zachodzi, gdy czynne są siły przyrody⁶⁶ czy jej prawa⁶⁷, wobec których człowiek staje bezbronny, podobnie jak wobec woli bogów, czy Boga⁶⁸, a także losu, nazywanego także przeznaczeniem⁶⁹. „Konieczność” sytuacji, w której znajduje się człowiek, wyraża się rzecz jasna w braku możliwości skutecznej reakcji zapobiegawczej.

Podobny obiektywny wpływ na kondycję ludzką, sytuację w której podmiot staje się przedmiotem, mają wojna, walka, działania wroga⁷⁰. Takie same cechy z uwagi na szerokie możliwości opresywnego działania posiada niebezpieczna, tyrańska władza⁷¹.

Kolejnym elementem, który może mieć właściwość kategorycznego oddziaływania na sytuację podmiotu (nie tylko zresztą człowieka) jest zastosowanie siły, także w postaci bardziej wyrafinowanych środków przemocy⁷². Na płaszczyźnie psychicznej oddziałują groźba i strach⁷³, a obok nich świadomość nadchodzącego niebezpieczeństwa (strach jest w niej immanentnie zawarty, odmienny jest tylko sposób jego określenia)⁷⁴. Mogą mieć one w sferze psychicznej paraliżujący wpływ

⁶⁶ Luc. *b.c.* 5.99 flaminis urgentibus Aetnam undat apex; V Fl. *arg.* 4. 273. urgentes effudit nubibus iras ardoremque viri; Ambr. *de excessu fratris satyri* CPL 0157 CSEL 73 (ed. O. Faller, 1955), lin. 43 (232.2) et urgentibus hinc atque inde fluctibus solveretur, non mortem metuens; Oros. *hist.* (CPL 0571, vol. 2) 5.11.3 undis urgentibus; Paulinus Petricordiae *de uita sancti martini* CPL 1474, lib. 6. 484, pag. 158 urgentem reppulit ignem.

⁶⁷ Taki charakter ma wpływ praw fizycznych, jak grawitacja: Aug. *contra iul.* lib. 5 PL col. 1432 l.23 quasi per procluvia, nescio quo uelut onere urgente delabitur; czy nagły w skutkach upływ czasu: Cypr. *de lapsis* 8.153; a magistratibus uespera urgente dilati sunt, Sulp. Sev. *chron.* 1.29.2 (32.4) urgente nocte.

⁶⁸ Luc. *b.c.* 6.464 et rapidis impulsos Iuppiter arguens miratur non ire polos; por. V Fl. *arg.* 4. 273; Aug. *de diuersis quaestionibus ad simplicianum* 1.1.13.228 quam sarcinam prementem et urgentem ideo legem appellat, quia iure supplicii diuino iudicio tributa et inposita est ab eo qui praemonuit hominem dicens: qua die manducaueritis morte moriemini (grzech pierworodny).

⁶⁹ Juv. *sat.* 6.592 omnis nutricis tolerant fortuna urgente labores; Luc. *b.c.* 10.30 Asiae populos fatis urgentibus actus; Serv. *aen.* 12.517 urgentibus fatis eum ad bella deductum, quae nequiquam semper vitare cupiebat; Sil. (Silius Italicus) *pun.* 9.9 erumpunt vallo fortuna urgente sinistra consertaque manus; Tac. *ger.* 33.2 urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordia; Aug. *in ioh. euang. tract.* 104.2.21 non ergo credatur haec hora fato urgente uenisse, sed deo potius ordinante (powtórzone u Prospera Aquitana *lib. sent.* 374.4); Cassiod. *var.* 8.16.27 Boni iudicis inter eos assumebas officium ut futurorum quodam urgente praesagio, quod a nobis accipere poterat, meritum assumptione peragebas.

⁷⁰ Curt. (Quintus Curtius Rufus) *alex.* 6.1.11 urgente hoste; Fron. (Sextus Iulius Frontinus) *str.* 2.13.7 totiens urgentibus barbarum sagittis infestaretur abeuntium agmen; Juv. *sat.* 12.53 adversis urgentibus illuc reccidit; Liv. *a.c.* 41.26.4 urgentes deinde alii alios secuti... evaserunt extra vallum; Liv. *a.c.* 21.26.7 hominum urgente turba; Plin. *sen. nat.* 7.148 in navali fuga urgente hostium manu preces Proculeio mortis admotae; Plin. *sen. nat.* 33.45 postea Hannibale urgente; Zeno Ueronensis, *tractatus* 2.26.8 iter eius barbaris uehementer urgentibus nec eques potest sequi nec nauis; Sulp. Sev. *ep.* III 1.12 diabolo insidiante adque urgente; Aug. *serm.* 313E (ed. MiAg 1) 538.25 et pulcrum putatis nullo urgente inimico, nullo aduersario occidente sponte mori; Aug. *serm.* 256 ed. PL 38 col. 1192 l.15 luctator, urgente aduersario.

⁷¹ Tac. *ann.* 5.3 praerupta iam et urgens dominatio.

⁷² Plin. *sen. nat.* 8.50 magna canum et venatium urgente vi contemptim resistansque cedit in campis; Plin. *sen. nat.* 8.112 (cervus) urgente vi canum ultro confluunt ad hominem; Plin. *sen. nat.* 8.130 urgente vi praecipitatum se ex aliqua rupe; Ambr. *de iacob et vita beata*, 2.11.48 Quaeuis adhibeto supplicia, quibus magis arguens hoc proficies....

⁷³ Plin. *sen. nat.* 8.125 urgentium figit canum; Tac. *ann.* 13.15 urgentibus Agrippinae minis (groźby A. wobec Neroni); Oros. *hist.* 7.37.13.1 urgente undique timore; Quodvultdeus, *lib. promissionum et praedictorum dei* 1,37 expoliarent aegyptios commodantes urgente necessitate primae amissae sobolis.

⁷⁴ Plin. *sen. nat.* 8.109 Eadem partes sibi ipsi Pontici amputant periculo urgente; Tac. *ann.* 15.55 urgens periculum, gravis coniuratio et cetera (docet – Nero); Iulianus Aeclanensis, *theodori mopsuesteni*

na wolę podmiotu (a więc *de facto* wymuszają podporządkowanie się presji). W tych sytuacjach przeciwdziałanie nie jest jednak obiektywnie wykluczone. Podobnie możliwe jest przeciwdziałanie sile używanej przez inny podmiot, nawet jeśli jest ona groźna i trudna do odparcia.

Atrybut *urguens* (*urgens*) może dotyczyć zresztą także ogólnie określanych spraw groźnych, złych⁷⁵, sytuacji i okoliczności, w których trzeba mierzyć się z przeciwnościami, albo którym trudno stawić opór⁷⁶. Ich cechą jest obiektywność trudności i zagrożeń. Imiesłów może także, podobnie jak inne formy wyjściowego czasownika, odnosić się do spraw ważnych subiektywnie i nakazujących przez to określone zachowania (można tu mówić o „indykatywnej konieczności” uwarunkowanej aksjologicznie)⁷⁷.

Może on ponadto odnosić się do ludzi i ich przymuszającej (perswazyjnej) argumentacji⁷⁸.

Charakter imperatywny mają też normy prawa (czasem nazywane metonimicznie przez określenie źródła norm). Imiesłów *urguens* (*urgens*) odnosi się do nich w podobnym znaczeniu, jak w przypadku zastosowań wyjściowego czasownika, sugerując silny stan przymusu dostosowawczego. Naruszenie norm powoduje sankcję strzegącą respektowania „konieczności” tetycznej⁷⁹. Charakter przymusowy, wynikający z formalnych lub nieformalnych norm wewnętrznej organizacji społecznej mają także działania podmiotów posiadających władzę i autorytet⁸⁰, jak

expositionis in psalmos iuliano aeclanensi interprete in latinum uersae quae supersunt CPL 0777a SL 88A (ed. L. De Coninck, 1977), 11.129 urgentibus periculis aliunde spem salutis sperare non poterat. Zob. też Greg. Magn. *moralia in iob* SL 143 lib 9.11.92 Vrgente etenim mundi fine, superna scientia proficit et largius cum tempore excrescit. W tym wypadku zagrożenie przyjmuje kształt ostateczny i nieunikniony.

⁷⁵ Cic. *tusc.* 3.61 (causa aegritudinis) est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali; Quint. *decl. maior.* 4.1.7 attulisse me credatis urgentium malorum probationem; Sil. *pun.* 6.374 certare malis urgentibus hoste putabat devicto maius; Tac. *ann.* 4.66... senatus... imperatorem censuit, quod unum urgentium malorum suffugium in tempus erat; Tac. *ann.* 15.10 a viris militaribus adversus urgentis casus firmatus erat; Ambr. *de exc.* CPL 0157 CSEL 73 (ed. O. Faller, 1955), 1.30 (226.3) in hanc flebilem vitam rediret, quem raptum magis esse ex tam imminetibus malis urgentibus;

⁷⁶ Aul. Gell. *n.a.* 3.6.3 In certaminis palmam signum esse placuit victoriae, quoniam ingenium ligni eiusmodi est, ut urgentibus opprimentibusque non cedat; Cic. *tusc.* 2.67 sic urgentibus asperis et odiosis doloribus; Tib. *eleg.* 1.9.8 Lucra petens habili tauros adiungit aratro/ Et durum terrae rusticus urget opus.

⁷⁷ Fronto *ver.* 2.2.1 si urgentibus curis praepeditus negotia in manibus praeversum sum; Aug. *ep.* 36. (vol. 34.2 par. 12 pag. 58 lin. 13) ut sciremus, si aliqua necessitas oriat, urgentiori actioni non esse prandium praeferendum; Aug. *ep.* 202 A (vol. 57 par. 2 pag. 304 lin. 4) in alia magis urgentia curam cogeretur impendere.

⁷⁸ August. *ep.* 36 (vol. 34.2 par. 14, pag. 62 lin. 22) te petente atque urgente locutus sum; Aug. *retractationum libri duo*, 2.15 urgentibus tamen fratribus, quibus resistere non ualui; Aug. *ep.* 88.3 (vol. 34.2 pag. 409 lin. 17) urgentibus apud imperatorem uestris publico iudicio causa discussa atque finita sit; Aug. *de haer.*, praef. cap. 1 lin. 21 in hoc igitur opere, quod te uehementer urgente in dei uoluntate suscepi.

⁷⁹ Tak, odnosząc do innej sfery, rozumie prawo św. Augustyn: Aug. *de diu. quaest. ad simplic.* 1.1.13.228; Iuvenius *evangeliorum libri IV* CPL 1385 CSEL 24 (ed. J. Huemer, 1891) lib. 4.5. (pag. 112) Dic ergo, an liceat nostrae dissolvere genti / Caesaris urgentis semper sub lege tributum; Anonymus (patristicus) *theodori mopsuesteni expositionis in psalmos iuliano aeclanensi interprete in latinum uersae quae supersunt. epitome ab alio auctore composita*; CPL 0777b (Additamentum) SL 88A (ed. L. De Coninck, 1977), ps. 37 lin. 34 Urgente reatu omnis a me discessit iucunditas;

⁸⁰ Iuvenius *evang.* CPL 1385 CSEL 24 (ed. J. Huemer, 1891) lib. 4.5. (pag. 112) Caesaris urgentis; *epistulae ad hieronymum (exceptis epistulis augustini) et scripta uariorum auctorum* CPL 0620 (CSEL 56; ed. I. Hilberg, 1910-1918); *epist.* 136, pag. 264 lin. 7 si deposueris autem apertam manifestam que in homines aliquos accusationem, aut iudices competentes tribuam aut, si aliquid urgentius sollicitius que nobis fieri potest, non retardabo; Aug. *contra cresc.* 1.1.1 (pag. 325 lin. 2) ea scribere debere, quae petiliano cirtensi episcopo uestro iterationem baptismi adstruere molienti et communionem nostram non documentorum pondere urgenti, sed maledictorum

również używane przez nie środki. W tym wypadku następuje przeniesienie „konieczności” przypisanej danemu urzędowi przez normę (a także danemu dobru czy wartości) na środki służące ich realizacji⁸¹. Nagłący i przymusowy charakter mają też obowiązki wobec państwa (np. świadczenie podatków)⁸².

Pewne elementy życia duchowego i stany emocjonalne również mogą być określane atrybutem *urguens* (*urgens*)⁸³. W takim zwrocie wyraża się silny nacisk i determinacja wewnętrzna. Oczywiście nie ma ona charakteru obiektywnego.

Niekiedy w źródłach zauważa się tendencję do świadomego odpersonalizowania i uogólniania terminów wskazujących źródła wywołujące presję na człowieka. Przyczyna przymusu nakierowanego na uzyskanie określonego działania podporządkowanego podmiotu uzyskuje więc charakter abstrakcyjny. Przymus leży głównie w sferze psychicznej i wiąże się z „koniecznością” aksjologiczną lub tetyczną (z punktu widzenia norm kościelnych)⁸⁴.

Interesujące świadectwo rozumienia atrybutu *urguens* (*urgens*) i jego związku z „koniecznością” pochodzi od św. Augustyna (*de civitate dei* 8.20):

at enim urgens causa et artissima cogit daemones medios inter deos et homines agere... quoniam tandem ista causa est et quanta necessitas?

Autor przyjmuje w sferze znaczeniowej przymus jako immanentną cechę przyczyny określonej abstrakcyjnie jako *causa urgens*. Pytając o jej charakter pragnie podać analizie stopień „konieczności” w niej zawartej.

Niektóre z opisywanych w źródłach sytuacji nazywane są wprost „koniecznością” (*necessitas*). Podobnie jak we wskazanych wyżej przypadkach imię słów wskazuje na jej bezwzględny i nie pozostawiający alternatywy charakter⁸⁵.

leuitate criminanti. Zob. też Greg. Magn. *reg. ep.* (SL 140) 6.36 scripta ad rectorem patrimonii siciliæ dedimus, ut aduersam partem facere quæ iusta sunt urgeat, quatenus frustratoria excusatione postposita ad finem citius perducatur totius causæ contentio.

⁸¹ Aug. *contra cresc.* 1.1.1 (pag. 325 lin. 2) documentorum pondere urgenti.

⁸² Tac. *ann.* 12.63 post magnitudine onerum urgente finem aut modum orabant (podatki); Iuven. *evang.* CPL 1385 CSEL 24 (ed. J. Huemer, 1891) lib. 4.5 (pag. 112); Paulinus Nolanus *epistulae* CPL 0202 CSEL 29 (ed. G. Hartel, 1894), ep. 29 par. 1 (pag. 390 lin. 1) non expectato tempore soliti commeatus ante aestiuam temperiem onustum nauigium ui publica urgente dimisit.

⁸³ Luc. *b.c.* 1.262 in proelia menti urgentes addunt stimulos; Stat. *theb.* 6.827 stimulis urgentibus angunt. W takim znaczeniu także: Aug. *contra iul.* CPL 0356 lib. 5 (col. PL 1443.24) que surgentibus et urgentibus motibus ad illicita perficienda non cedunt; idem *contra iul.* lib. 6 PL col. 1563 l.27 dimissis peccatis fideles dolore urgente necessitate pariendi; Aug. *enarr. in ps.* ps. 118. serm. 29 par. 4 lin. 2 magno urgente orationis affectu; Aug. *ep.* 97 (vol. 34.2. par. 2 pag. 517 lin. 3) urgenti necessitate pro salute cuius sui... uenire compulsus est; Faustus Reiensis *de gratia libri duo* 1.35.3, non praescientia urgente superatus est, sed peccato blandiente seductus est; Ruricius Lemouicensis *episc. epistularum libri duo* CPL 0985 SL 64 (ed. R. Demeulenare, 1985), p. 313-394, lib. 2.23.15 stimulis urgentibus reuocare dstrictus.

⁸⁴ Tert. *de spectaculis* 8.28: Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinae adire seruus dei potest urgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertineat ad proprium eius loci negotium uel officium; Aug. *in ioh. evang. tract.* (SL 36 [ed. R. Willems, 1954]), tract. 61, par. 1 et dominici agri illa zizania ita necesse est usque ad messis tempus inter frumenta tolerari, ut quando ex eis aliqua separari etiam ante messem urgens causa compellit, fieri sine ecclesiae perturbatione non possit.

⁸⁵ Fil. Brix. *diuersarum hereseon liber* 142.4 Qui cum quaedam praetermisisset necessitate urgente; Aug. *contra iul.* lib. 6 PL col. 1563 lin. 27 urgente necessitate pariendi; Aug. *de doctrina christiana* 4.3.13 satis est, ut adolescentulorum ista sit cura nec ipsorum omnium, quos utilitati ecclesiasticae cupimus erudiri, sed eorum, quos nondum magis urgens et huic rei sine dubio praeponenda necessitas occupauit (mamy tu przykład *excusatio necessitatis*); Aug. *ep.* 36. (vol. 34.2, par. 12 pag. 58 lin. 13) ut sciremus, si aliqua necessitas oriatur, urgentiori actioni non esse prandium praeferendum; Aug. *ep.* 97 (vol. 34.2. par. 2 pag. 517 lin. 3) per hunc fratrem..., qui

5. Przeprowadzona analiza wykazuje, że czasownik *urguere* (*urgere*) ma bardzo szeroki zakres zastosowania⁸⁶. Opisuje świat rzeczywisty i świat wyobrażeń, ujmuje działania konkretnych podmiotów, ale także przypisuje podobne skutki traktowanym jako figury retoryczne abstraktom pozbawionym realnych desygnatów. Występuje więc w znaczeniach dosłownych i w znaczeniach przenośnych. Czasownik ten może odnosić się do działań ludzkich, jak również do wpływu elementów i zjawisk niezależnych od człowieka. W stronie czynnej wskazuje na czynnik niosący w sobie element presji, ograniczający lub wyłączający wolną wolę, uniemożliwiający swobodne kształtowanie własnej sytuacji przez człowieka. Użyty w stronie biernej oddaje stanowisko podmiotu poddanego naciskowi ograniczającemu bądź znoszącemu swobodę wyboru, działanie wolnej woli.

„Konieczność” do której odwołuje się czasownik *urguere* (*urgere*) ma różnoraki charakter. Najczęściej dotyczy świata ludzkiego i z tego powodu wyraża „konieczność” subiektywną. Równie dobrze może odnosić się jednak do świata przyrody ukazując zjawiska determinizmu fizycznego rozumianego wedle stanu ówczesnej wiedzy w kategoriach „konieczności” obiektywnej.

Funkcja przymusu poświadczona przez czasownik może więc dotyczyć zarówno sytuacji obiektywnych, jak i subiektywnych, włącznie z subiektywnym poczuciem przymusu wewnętrznego odczuwanego przez pojedyncze podmioty.

„Konieczność” subiektywna pojawia się w świecie zjawisk społecznych i zjawisk psychologicznych na kilku płaszczyznach. Na jednej z nich określa ona status człowieka podporządkowanego skutkom zdarzeń i zjawisk, na które nie ma wpływu (jak wojna). Znajduje się on w sytuacji przymusowej („konieczność” oznacza brak możliwości wyboru), której przyczyny mają z jego punktu widzenia charakter podobny do prawidłowości natury. Można powiedzieć, że przesłanki tego typu zdarzeń są fragmentem obiektywnej rzeczywistości, natomiast ich oddziaływanie i stopień przymusu („konieczności”) noszą charakter subiektywny. Zagrożenie dotyczy najczęściej wartości o charakterze absolutnym⁸⁷. Charakter subiektywny nosi też „konieczność”, w której *urguere* (*urgere*) wynika z norm prawnych („konieczność” tetyczna) lub przestrzegania wartości istotnych w skali społecznej, np. etycznych, czy obyczajowych, albo istotnych tylko dla konkretnych osób lub ich grup („konieczność” aksjologiczna o różnym stopniu relatywności). Pewną funkcją tej ostatniej jest subiektywna „konieczność” działania w określony sposób, w celu uzyskania określonych celów, ważnych z kolei społecznie lub indywidualnie („konieczność” teleologiczna). Łączą się z nią sytuacje, w których *urguere* (*urgere*) skutkuje wymuszaniem określonych zachowań podmiotów dla uzyskania zgodności z normami (prawnymi i aksjologicznymi) lub wolą stosującego przymus. „Konieczność” oznaczana w ten sposób może być więc widziana z jednej

et eripe me: unde scilicet, nisi de poenarum urgentium necessitate, de periculo mortis et quidquid possunt in illa concertatione beati martyres sustinere?

⁸⁶ Dotyczy to także jego formy imiesłowej przenoszącej atrybut przymusu na określone podmioty działające.

⁸⁷ Ich obrona miałaby więc charakter „konieczności” aksjologicznej. Źródła używają jednak czasownika *urguere* (*urgere*) z reguły do opisu zagrożenia człowieka znajdującego się w przymusowej sytuacji.

strony jako stan będący skutkiem określonych działań (lub zjawisk) w przeszłości, a z drugiej jako przesłanka następnych działań skierowanych w przyszłość⁸⁸.

⁸⁸ W tym zakresie zastosowanie analizowanego czasownika zgodne jest z przyjętą typologią. Zob. J. Re-szczyński, *Pojęcie „konieczności”...*, s. 95-97. Warto jednak podkreślić, że źródła nie wskazują na jakieś istotne pojęciowe oddzielenie „konieczności” tetycznej i aksjologicznej. Przeciwnie – przymus norm prawnych odnoszony jest często do wartości, którym mają służyć. „Konieczność” tetyczna może być zatem kwestionowana, jeśli nie uznaje się chronionej przez normę prawną wartości (jest to charakterystyczne dla literatury chrześcijańskiej).